

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 1. deo

Pakao između dva mosta

08.07.2004

Piše: **Savo Gregović**

Trebalo je da se naniže šest decenija, da se otkriju tragovi krvavog jugoslovenskog proleća, zadnje godine Drugog svetskog rata. U Kamničkoj dolini, zahvaljujući pre svega slovenačkim vlastima, koje su poslednjih godina omogućile agilno, predano i stručno angažovanje ekipa i pojedinaca na otkrivanju stratišta iz "vremena zla", pronađeno je i obeleženo šesnaest grobnica u kojima počivaju uglavnom kosti svirepo ubijenih crnogorskih četnika, sveštenika Mitropolije crnogorsko-primorske i brojnih drugih civila koji su bili krivi samo zato što nisu voleli komunizam. Izvesno je da masovnih grobnica ima još u području Kočevskog roga, na padinama Pohorja, pa i još ponegde u kojima su zemni ostaci crnogorskih, ali i srpskih antikomunista, koje će uskoro biti obeležene.

Koliko je to krvavo proleće 1945. odnelo žrtava, takođe tek treba da se utvrdi. Borivoje Karapandžić u svojoj knjizi o tom proleću s podnaslovom "Titovi Katini i Gulazi", pominje cifru od čak 250.000 ubijenih, od čega je oko 200.000 Hrvata koji su doterani iz Pliberka. Stradali su, dakako, uveliko i Slovenci, čija su imena i grobovi utvrđeni. U pripremi za ovaj feljton, prelistavajući brojne materijale, i beležeći sećanja onih koji su prošli strašan put od Vezirovog do Zidanog mosta, preživeli pakao Bosne i Hrvatske, snežne oluje, glad i tifus, ali i partizanska strelišta širom Slovenije, slažu se da je tada stradalo oko 27.000 ljudi "s naših terena". Mahom iz Crne Gore, manjim delom iz Srbije, Bosne i Hrvatske.

"Novosti", koje su pre neki dan otvorile ovu tabu temu reportažom o braći Niklanović iz Budve, koji su pronašli grob svoje braće, ali i te kako pomogli da i ostali saznaju za mesta gde počivaju njihovi najbliži, u nekoliko nastavaka će "preći" taj "put smrti" kojim su, verujući da idu u susret saveznicima-antikomunistima, krenuli masovno iz Crne Gore njeni sinovi i kćeri.

Septembra 1944. godine vojvoda Pavle Đurišić glavnokomandujući crnogorskim četničkim jedinicama, inače desna ruka Draže Mihailovića, videvši da komunisti dobijaju rat i revoluciju, skoncentrisao je sve snage oko Podgorice, Danilovgrada i Lješanske nahije. Prethodno je bio postignut dogovor sa princem Mark Đonom, koji je preuzeo komandu nad svim oružanim snagama u Albaniji, o privremenom skloništu u "zemlji orlova" i o prolazu ka Grčkoj gde je trebalo da se četnici, ali i brojni civili koji nisu hteli da žive u komunističkoj državi, nađu sa saveznicima-antikomunistima. Englezima, pre svih. U to vreme štab đenerala Mihailovića se nalazio kod Okruglice u oblasti Zenice.

U svojoj knjizi "Album crnogorskih četnika", koja je štampana pre tri godine, Dragoljub Šćekić, kaže da su nacionalne snage koje su se povlačile iz Srbije stigle do Drine, gde su "prema predviđenom planu Vrhovne komande imale da nastave koncentraciju snaga prema Crnoj Gori i Primorju". Put za povlačenje je vodio preko Albanije. No, po ovom autoru, sasvim drugu odluku je doneo đeneral Miroslav Trifunović, komandant Srbije kako su ga nazivali. Da se odstupa preko Bosne on je odlučio, kako piše Šćekić, svojevoljno ne konsultujući Vrhovnu komandu. Vojnička disciplina je Pavlu Đurišiću naložila da ispoštuje naredbu Trifunovićevu koja je bila saopštena telegramom. Srbijanski četnici su se vratili u Srbiju, a crnogorski antikomunisti su

krenuli na put preko Bosne. Ali se ipak prvo krenulo za Skadar.

- Mi koji smo bili za kralja i otadžbinu, vojnici, ali i mnogo civila koji nisu hteli da dočekaju kraj rata s komunistima, početkom novembra smo od svojih lokalnih komandi obavešteni da treba da odstupimo ka Grčkoj. Tih dana se u Primorju našla i Vučedolska brigade kojom je komandovao Ivan Janičić i usledio je višednevni put ka Skadru, priča Vlado Niklanović, u to vreme dvadesetogodišnjak, koji je preživeo i slovenački pakao.

Stevo Boreta, u knjizi "Zločin bez kazne" Dragana Barjaktarevića kaže da su se pred put okupili ispred hotela "Avala" u Budvi. Komandant naš Milivoje Mitrović, navodi Boreta, nam je održao govor i kako pamtim rekao: Draga braćo, dogovoreno je da odstupimo ka Grčkoj, ali vas molim da razmislite. Niko od vas ne mora da odstupi, svi vi možete kućama da ostanete. Vi nikome nikakvo zlo niste učinili. Ja moram ići jer sam zakleti oficir kralju i otadžbini, maker išao i sam.

Velika grupa Grbljana, Maina, u kojoj je bilo i Paštrovića, u kojoj je po sećanju Borete bilo između 700 i 800 krenula je ka Skadru. Mnogi očevi su vodili sinove, pa je bilo dečaka sa 15,16 godina, ali i žena. Preko Bara gde su prenoćili na Pristanu, u zgradi Monopola, stigli su do Skadra. Sutradan po dolasku usledilo je narednje da se vrate iz Albanije i to za Podgoricu.

- Puklo je tada zlo među nama. Neki su bili da se vratimo, neki da se ide u Grčku. Saznali smo da su u međuvremenu Mitrović i grbaljski komandant Đuro Ivetić išli u Podgoricu na razgovor s Pavlom Đurišićem. Drugo veče smo bili raspoređeni po kućama Srba koji su živeli u Skadru i mi grupa Mainjana i Grbljana, smo odlučili da se vratimo kućama u Budvu, seća se Stevo Boreta.

Taj povratak iz Skadra za Budvu, pokazaće se ubrzo, bio je koban za dobar deo Mainjana i Grbljana. U Baru će ih dočekati partizani i bez isleđivanja i suđenja, po kratkom postupku likvidirati osamdeset ljudi. U Skadru je ostao veliki broj onih koji su se odlučili za put prema Podgorici, koji će kasnije biti nastavljen preko Bosne i Hrvatske, do Slovenije. A kojima će se na tom putu pridružiti na hiljade drugih koji su se rešili na odstupanje.

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 2. deo

Masakr u barskoj školi

KOLONA odstupnika u kojoj je bilo nešto naoružanih ljudi, a znatno više običnog sveta, iz Skadra je kozjim stazama i vrletima stigla preko Sutomora do Buljarice. Usput su sreli nekoliko partizana koji su im pošto su konstatovali "mi smo braća", kazali da ne moraju ići planinom, nego da to učine drumom, bezbedno. U Buljarici su se sreli sa borcima Drugog bataljona Prve bokeljske brigade. Našli su se zajedno komšije, rođaci, kumovi, prijatelji... Usledilo je pozdravljanje, ljubljenje.

-Raspravljali smo sat dva oko odlaganja oružja, rečeno nam je da ćemo ga ponovo dobiti ujutru. Prenoćili smo u jednoj kući, tu u Buljarici, a ujutru su nas postrojili dvojicu po dvojicu na putu za Bar. Rekli su nam da će nas rasporediti u njihove jedinice. Dali su nam puške bez zatvarača, a onda oduzeli prstenje i sve zlato što smo imali. Čak i donji veš iz naših ranaca, seća se Stevo Boreta.

Filip Mikijelj i Stevo Barba u knjizi "Zločin bez kazne" autora Dragana Barjaktarevića, koja je izašla iz štampe pre deset godina, svedoče da su u Baru lepo dočekani da im je Stevo Jovanović rekao da će ići svako u svoju komandu u Grbalj, Budvu i Maine i da će kasnije biti raspoređeni u njihovim jedinicama. I onda se, kažu Mikijelj i Barba, zaigralo crnogorsko kolo, zapevala bratska pesma, i jedni i drugi su pucali uvis u znak veselja.

U zgradi Gimnazije u Starom Baru su se našli svi na okupu. Mainjani i Grbljani, njih oko dve stotine.

-Posle kratkog vremena, seća se Stevo Boreta, došli su trojica komunista sa šterikama u rukama i počeli da zapisuju imena i godine rođenja. Ne znam da li su svi popisani, bio je mrak. Verovali smo da su to spiskovi za raspored u partizanske jedinice. No, posle ponoći su opet došli i ovoga puta počeli prozivku. Izašla je napolje prva grupa, 10-12 ljudi. Mislili smo i tada da idu u partizanske jedinice. Onda je otišla druga grupa, posle prozivke. Ubrzo zatim su usledili mitraljeski rafali.

U zgradi starobarske škole užas. Nenaoružani, nemoćni ljudi, shvatili su da su prevareni. Filip Mikijelj i Stevo Barba, koji su tada imali 20 i 16 godina, za svega šest sati su ostarili.

-Mene su kao najmlađeg poslali da se promuvam i proverim što se događa. Provukao sam se pored stražara i krenuo niz stepenice. Svuda oko mene bila je prosuta krv. A malo dalje od zgrade, kraj zidina, video sam kako vatra iz mitraljeza bljuje u ljude. Kao u snu, bez svesti vratio sam se gore, seća se Stevo Barba, kome su te noći ubili oca.

Bilo je te noći stravičnih prizora na pretek. Kad su prozvali Stanka Rucovića iz Budve, on je pucao u sebe iz pištolja, i svojom krvlju je poprskao šesnaestogodišnjeg sina. Jedan Knežević iz Grblja je skočio kroz prozor, i pošto se nije polomio, uspeo je da im umakne. Aco Novaković, koji je imao samo 16 godina, i kome su 1943. takođe partizani ubili oca, tražio je da mu poštede život, ali nije vredelo.

Svedoci barskog masakra kažu da su dvanaestoricu starijih, koji su prethodno bili odvojeni da se vrate kućama, pobili lopatama i ašovima. Prethodno su nesretnici morali da iskopaju dve jame u koje su zatrpani ubijeni.

U noć između 24. i 25. novembra 1944. pobijeno je u Baru 80 Grbljana, Mainjana i Budvana.

-Cela egzekucija obavljena je bez suđenja. Nikom nisu dali priliku ni "a" da kaže. Svi surovo umoreni bili su nevini i čestiti ljudi koji nikome nisu život prekratili, nikome zlo naneli. Učinili su to na način koji nisu uobičavali ni najljući srpski okupatori. Da te ubije okupator, posle bitke, bez suđenja, ajde nekako. Ali da te ubije kum, rođak, komšija, prijatelj posle grljenja i veselja, to spada u zločin najgore vrste, reči su Steva Borete.

Oni koji su izbegli streljanje, vređani i ponižavani, stigli su preko Virpazara do Cetinja. Pošto su raspoređeni u partizanske jedinice, očišani su do glave, a onda određeni za bombaše.

Posle gotovo pet decenija, otkopane su barske jame, u kojima su samo tri lobanje bile zdrave. U nedelju 24. maja 1992. godine posmrtni ostaci su sahranjeni u spomen kosturnicu, koja je prethodno podignuta pred manastirom Podlastva kod Budve. Bilo je prisutno nekoliko hiljada građana, posle zaupokijene liturgije besedili su njegova svetost Patrijarh srpski gospodin Pavle, mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije Radović, akademik Matija Bečković. U ime Odbora za prenos posmrtnih ostataka govorio je Krsto Boreta, tužbalice su progovorile na svoj način.

Kosti barskih stradalnika, najzad su opojane na način dostojan čoveka, obeležen im je grob nad kojim je obelisk, veliki krst opomene na vreme zla kada je brat ubijao brata, u ime ideologije i "viših ciljeva". Dvanaest godina iza tog maja u Grblju, izranjaju grobnice umorenih u slovenačkim šumama. Neke obeležene, a neke tek čekaju identifikaciju i hrišćanska obeležja.

JUGOSLOVENSKO KRVAVO PROLEĆE 1945. - 3. deo **Poslednji božić u Rudom**

BARSKI masakar je bio samo uvod, stravična epizoda u bratoubilačkom ratu, koji se dogodio krajem rata. Najmasovniji zločin, međutim, uslediće čak posle zvanične objave da je Drugi svetski rat okončan.

Povlačenje nacionalista, četnika i mnogobrojnih izbeglica iz Crne Gore, pod komandom Pavla Đurišića, počelo je 6. decembra 1944. i trajaće pet meseci. Prema jednim izvorima bilo je između deset i dvanaest hiljada Đurišićevih vojnika i oko tri hiljade izbeglica. Stevan J. Vučetić, jedan od retkih koji je opisao crnogorski zbeg, kaže da je na "put smrti" krenulo 12.000 naoružanih ljudi i oko 6.000 žena, dece i staraca. U povorci se nalazio i mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije (Lipovac) sa 76 sveštenika. Bio je tu čitav Veliki sud, mnogobrojni seljaci, građani, trgovci, studenti, lekari, advokati, učitelji i profesori.

- Imao sam 14 godina kada sam sa ocem Lukom, profesorom Cetinjske bogoslovije, doktorom teoloških nauka, koji je bio ubeđeni antikomunista, ali ne i četnik, krenuo sa Cetinja - priča dr Čedo Vukmanović, inače, sinovac poznatog revolucionara Tempa. - Otac se, naime, plašio da će mu partizani zbog njegove antikomunističke delatnosti, ubiti najstarijeg sina, pa je odlučio da me povede sa sobom. Priključili smo se jednoj grupaciji četničko- nacionalističkoj, u kojoj je bilo između 800 i 900 ljudi. Jedno vreme smo proveli u Zeti, ubeđeni da ćemo preko Albanije, krenuti za Grčku. No, plan je promenjen i put je vodio preko Bosne.

Dr Luka Vukmanović bio je sveštenik, naučnik i filozof, predavao je u Skopskoj gimnaziji, potom na Cetinju, takođe u gimnaziji, ali i u Bogosloviji. Godine 1940. je odbranio doktorsku disertaciju "Materijalističko i hrišćansko shvatanje istorije". Bila je to najstudiosnija, po mnogim ocenama i najbolja kritika marksizma izrečena od jednog sveštenika SPC. Za razliku od brata Svetozara - Tempa, koji je rano pristupio komunističkom pokretu, dr Luka je bio ubeđeni antikomunista. Imao je 38 godina kada je na "put smrti" krenuo sa svojim sinom Čedom.

Oni koji su stigli do Skadra, pošto je plan odstupanja promenjen, našli su se oko Podgorice gde se pripremao veliki zbeg. Tu su stigli i mnogobrojni Primorci, oni koji se nisu vratili preko Bara, gde su ih partizani sačekali. Na okupu su se našla i četvorica braće Niklanović iz Paštovića: Mitar, Tomo, Vlado i Dušan.

- Pre nego što ćemo krenuti, neko vreme smo boravili na Čemovskom polju - kaže Vlado Niklanović. - Uopšte, u Podgorici i oko nje su koncentrisane sve snage, kako bi zbeg krenuo za Bosnu, a onda dalje na zapad.

Nalog za pokret stigao je 6. decembra.

- Svaki domaćin kod kojeg smo stanovali dao nam je hranu za po pet dana - zabeležio je Stevan J. Vučetić. - Vojska je rekvirirala kroz Zetu i Bjelopavliće oko 500 volova, koji će nam poslužiti kao hrana na dalekom putu. Iz slagališta Uprave monopola u Podgorici dostavljeno je svakom borcu i izbeglici po 200 paketića cigaret-papira i rezanog duvana koliko je ko želeo da ponese. Podeljeni su i zavoji za rane, a drugih lekova nije bilo. Povorku je pratilo i 1.500 natovarenih konja, oko 200 seljačkih kola i desetak teretnih automobila. Kroz mračnu, tihu noć, povorka je odmicala uz Bratonožice. NJeni prvi redovi su bili već prešli planinu Vjetrenik, a poslednji su tek kretali iz Doljana kod Podgorice.

PREŽIVELI se sećaju priča koje su ih hrabrile: navodno se Englezima saopštava na svakom kilometru gde se zbeg nalazi, pa nema opasnosti od aviona.

No, stradanje je počelo već posle dva dana. Odstupnike prvo napadaju partizani, a potom i jedna formacija Albanaca, od oko 2.000 vojnika, koje su predvodili crnogorski

komunisti. Odmah potom, 11. i 12. decembra celu izbegličku kolonu na potezu Veruša-Jabuka-Mateševo-Kolašin napada anglo-američka avijacija. Poginula su 52 vojnika, veći broj civila je ranjen, stradala je i stoka. Ista avijacija će napade ponoviti još nekoliko puta misleći da bombarduje preostale snage Nemaca. Nemci su se tih dana uveliko povlačili iz Crne Gore prema Albaniji i Grčkoj.

- Preko dana održavan je neki prećutni mir s Nemcima, a tokom noći vojnici iz zbega su napadali nemačku vojsku, gde je god to bilo moguće. Pavle Đurišić je davao za svaki zaplenjeni nemački puškomitraljez po dva "napoleona" u zlatu, a za svakog konja po jedan. Otimani su i automobili, hrana - seća se Vučetić.

- U Rudo smo stigli pred Božić, seća se Vlado Niklanović. - Biće to, nažalost, za najveći deo izbeglih poslednja proslava Hristovog rođenja. Izbeglička kolona se tu znatno uvećala. Prema nekim mojim procenama, mada su cifre nepouzdanе, našlo se tu oko 21.000 onih koji odstupaju.

Stevan Vučetić beleži da je kolona uvećana za 6.000 ljudi.

Zbegu su prišli četnici iz Sandžaka i severne Crne Gore, Durmitorski odred sa kapetanom Ivanom Ružićem na čelu i veliki broj civila. No, dolazak u Rudo je bio i veliko razočarenje. Tu se, naime, očekivao i susret sa oko 120.000 četnika iz Srbije pod komandom Draže Mihailovića, koji su sa crnogorskim zbegom trebalo da krenu na zapad. Ali oni su izostali. Pošto su umorni i onespokjeni proslavili Božić (mitropolit Joanikije je blagoslovio vojsku i narod), vojnici Pavla Đurišića, a s njima i veliki broj civila krenuo je, ispostaviće se ubrzo za najveći broj, na put bez povratka, preko gudura vrlatne Bosne, preko snežnih planina. Put koji će potrajati dugo i na kojem će stradati mnogi, pre nego što velika izbeglička kolona stigne na tle Slovenije.

- Već je tada mnogima od nas bilo jasno da nas čega mučan put. Dug i neizvestan. No, još je bilo optimizma da ćemo stići kamo smo krenuli, da ćemo se naći sa saveznicima Englezima, zabeležili smo reči Vlada Niklanovića.

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 4. deo

Draži izlaz - trojke!

ZNATNO uvećana izbeglička kolona krenula je iz Rudog, u pohabanim delima, još goroj obući, bez hrane i lekova. Velika drama je tek počinjala.

- S ogromnim naporom prešli smo Gornje Rudnice - Višegrad i došli na planinu Semić, seća se Stevan J. Vučetić. - Naša bolnica, ne znajući kuda će, pogrešno je došla u Rogaticu. Kada je stigla naredba da se povrati na Semić, dr Vasilije Golubović je rešio da sa 41 težim ranjenikom produži za Sarajevo. Već na drugoj stanici železničkog puta prema Sarajevu ustaše su ih izvukle iz voza, opljačkale ih i streljale.

Put je od Semića vodio ka Brankovićima. Tu je usledila borba sa ustašama. Posle dva dana ustaše su prihvatile pregovore i primirje i odstupnički zbeg je dobio prolaz. Bilans sukoba je bio pedeset mrtvih i stotinak ranjenih.

Sledi duži put preko planina Devetaka i Vlasenice, dolazak na Žljebove. Kolona je potom dolinom Krivaje prešla Mrkalj, Kladanj i Olovo i sišla u dolinu Bosne, kod Maglaja. Nova, verovatno najteža nesreća na tom putu - pegavi tifus. Naišli su na cela legla i ubrzo je bilo ko 2.000 obolelih. Broj tifusara se povećavo iz časa u čas.

TIFUS je "zakačio" dr Luku Vukmanovića i njegovog sina Čeda. Prvo je jedno vreme

nejaki momčić nosio oca, potom ovaj njega.

- Te trenutke ni najblištavije pero ne može opisati - kaže danas dr Čedo Vukmanović, dok sedimo pred njegovom kućom u Bečićima. - Noge ne služe, telo ne sluša pamet. Iznureni, blesni, stalno napadani od ustaša, muslimana, partizana, predstavljamo otpisanu kolonu. Ljudski život jednostavno ne znači ništa.

Nižu se scene strave. Uz bolest, napada opaka zima. Na minus 25 nose bolesnike sa 40 stepeni temperature. Ljudi mrznu na sve strane. Kada su prijatelji Gligoriju Vukotiću, sinu vojvode Steva Vukotića skidali čizme sa promrzle noge, u jednoj je ostalo njegovo stopalo. Mrtvace nisu mogli sahranjivati u promrzlu zemlju, pa su ih samo spuštali u snežne rupe, povrhu nabacujući malo granja i kamena. Posao su dovršavali vuci i lisice.

Veliki zbeg se u dolini Bosne podelio u dve kolone. Jedna je krenula desnom obalom, prema donjem toku Bosne, druga ka Tuzli. "Tuzlanska" kolona imala je okršaj s komunistima i tu je pretrpela teške gubitke: 150 mrtvih i 200 ranjenih. Posle ove borbe kolone su se opet sastavile. Bilans je bio težak: 3.000 obolelih od tifusa, 1.200 ranjenika i 2.300 promrzlih.

- IMALI smo deformisana lica, brat nije mogao poznati brata, vapaji tifusara na sve strane. Hleba, hleba, bilo je jedino što su ljudi tiho izgovarali. Kad su naši kod Tuzle obezbedili hranu, nekoliko pregladnelih je tako halapljivo jelo da su posle umirali u najstrašnijim grčevima - seća se Vučetić.

U selu Kožuhe dogodilo se i taj dugoočekivani susret sa Dražom Mihailovićem. S njim je bilo oko 600 vojnika od kojih polovina nije bila ni za kakvu borbu. Bili su to ostaci velike vojske od 100.000 ljudi koji su mobilisani u Srbiji i povučeni u Sandžak s namerom da se prebace u Crnu Goru.

Susret sa đeneralom doneo je razočaranja crnogorskom zbegu. Ništa od obećanog odmora, hrane. Stevan Vučetić je opisao razgovor Draže i Pavla Đurišića koji je tu vođen.

- Ko te je zvao da dođeš ovamo? Ja nisam. i najzad, kad si već došao, zašto si poveo toliki narod? Izginuće ljudi. Meni su potrebni borci sa puškom u ruci. Naša situacija je takva da se moramo rasturiti u trojke po šumama. Drugog izlaza nemamo!

Pavle je izvadio šifrovanu depešu iz koje se jasno videlo naređenje Vrhovne komande za ovaj pokret. Draža je tada kazao da on nije dao takvo naređenje. Onda se javio đeneral Miroslav Trifunović zvani Dronja i kazao da je on poslao tu depešu bez Dražinog znanja. Došlo je do žestoke rasprave, potegnuto je i oružje i jedva je izbegnuto prolivanje krvi među komandantima.

Pavle Đurišić je tada shvatio u kakvoj se teškoj situaciji nalazi. Nije mu padalo na pamet da se dele na trojke, kako je to Draža predlagao. Izdvojio je veliki broj tifusara i prebacio ih skelom na levlu obalu Bosne, gde su bile spremne improvizovane bolnice. Organizovano je nekoliko ekspedicija za nabavku hrane po udaljenim selima. U međuvremenu su stigli vojvoda Petar Baćović s hercegovačkim četnicima i Zaharije Ostojić sa nekoliko svojih ljudi. No, tifus je harao, širio se velikom brzinom.

I ONDA nova velika nesreća. Partizani su napali bolnicu i tokom noći ubili više od 2.000 bolesnika. Svedoci tvrde da je komuniste predvodio Branko Kovačević, koji je do tada bio četnički prvak i bio zadužen da čuva bolnicu. Kovačević je položaj izbeglica ocenio kao bezizlazan. Sa četnicima, ipak, nije želeo otvoreno da raskida, pa je idućeg dana poslao kod Pavla 17 svojih delegata preko kojih je hteo da prikuje izdaju. Pavle nije hteo da razgovara - svih 17 su streljani, po kratkom postupku.

Sunovrat se nastavljao. Došlo je, eto, i do međusobnog ubijanja. Izbeglički zbeg je bivao sve manji, jer su sukobi sa partizanima i ustašama bili česti, bolest, glad i mraz su kosili na sve strane. A trebalo je prevaliti još dosta puta kako bi se stiglo do Slovenije. Kako bi, prema pričama s početka kretanja na "put smrti", usledio spasilački susret sa saveznicima Englezima, do kojeg, kako će se uskoro ispostaviti nikad i neće doći.

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 5. deo

Daleko je dugo selo

NEVOLJA za nevoljom je pogađala zbeg nesrećnika. Sutradan, nakon pomora bolesnika od tifusa, u Štab vojvode Đurišića stigli su nezvani gosti. Bila je to delegacija, pokazaće se uskoro velikog neprijatelja srpskog naroda, crnogorskog ustaše dr Sekule Drljevića. Njegovi čauši su došli da s Đurišićem "popuše lulu mira" i izraze dobru volju poglavnika Anta Pavelića.

U neposrednoj blizini vojvode Đurišića našao se Stevan J. Vučetić, koji je ovako zabeležio:

- Sekula Drljević je dobro poznao položaj u kojem smo se nalazili i težio je da nas povuče u srce Hrvatske i pomoću ustaša tamo zarobi. Možda je u svojoj staračkoj fantaziji verovao da će nas moći prevaspitati za ciljeve svoje nezavisne Crne Gore. Drljevićevo poklisarstvo su tada saopštili da je Pavelić spreman da primi i zbrine ranjenike, bolesnike i izbeglice, a da četničku vojsku prebaci na granicu Slovenije radi odmora i oporavka. Kao protivuslugu tražio je pristanak na zajedničku borbu protiv komunista. Usledila je zajednička sednica Centralnog i Pokrajinskog nacionalnog komiteta gde je rešeno da se ponuda Pavelića i Drljevića prividno primi, da se prebacivanje ranjenika, bolesnih i izbeglica obezbedi, a da se vojska sposobna za borbu uputi na pravac reka Vrbas - Lijevač polje - Kozara i da se planinskim terenom probija do Slovenije i dođe u sastav tamošnjih četničkih snaga. Ovakvo rešenje odobrio je i đeneral Draža Mihailović, i sporazum je sačinjen.

PREBACIVANJE ranjenika, bolesnika i izbeglica preko reke Bosne, počelo je 5. marta. Žalosna povorka "kakvu svet do tada nije video" upućena je na pravac Derventa - Bosanski Brod. Na dugačkom putu do Dugog Sela, pred Zagrebom, kolona se kretala malo seljačkim kolima, više pešice. Gladni, bez lekova, bez bilo kakve pomoći. Narod koji su sretali po selima ih se klonio kao da su gubavci. Svaki kilometar je bio obeležen s ponekim mrtvim. Od oko 8.000 ljudi, žena i dece, gotovo polovina nije stigla u Dugo Selo. Preživeli su smešteni u barake, improvizovane bolnice, bez prava da se kreću bilo kuda. Partizani su ih pronašli odmah po kapitulaciji Nemačke i najveći broj je ubijen tu. Neki su prognani da im "sude narodni sudovi".

Ostatak, vojnički deo zbega, počeo je da prelazi reku Bosnu, pet dana posle, pošto su bili uvereni da su ranjeni, bolesni i nejač na bezbednom. Krenuli su u Lijevač polje kako bi se dočepali planine Kozare. Do Vrbasa je kolonu pratio Draža Mihailović, koji

je na rastanku održao ohrabrujući govor. Sa nešto svojih ljudi đeneral se vratio ka reci Bosni i dalje natrag. Sa vojvodom Đurišićem su put nastavili Dragiša Vasić, pukovnici Zaharije Ostojić, Luka Baletić, Mirko Lalatović, Đuro Popović, potpukovnik Pavle Novaković, vojvoda Petar Bačović i drugi.

Velika podvala Sekulre Drljevića je uskoro izbila na videlo. Jake ustaške snage nadirale su od Banjaluke i Bosanske Gradiške. Partizani su opazili kretanje četnika, pa su se spustili sa Kozare. Otpočela je očajna borba na dva fronta kod Lijevač polja. U trodnevnim borbama izginulo je oko dve stotine četnika, a ranjeno oko tri stotine. Ustaše su zatražile primirje koje je prihvaćeno odmah. Po "sporazumu" zbeg je trebalo da bude smešten u posebni bivak u okolini Stare i Nove Gradiške, i kolona je ponovo krenula, a Đurišić je sa pratnjom ostao na daljim pregovorima sa Drljevićem i ustaškim časnicima. Glavnina zbega još nije bila ni razmeštena u bivaku kada su na Savi приметили lađu koja se kretala uzvodno ka Zagrebu po jakom stražom. Na njoj su bili Pavle Đurišić i oko 300 njegovih oficira i podoficira. Svi su pobijeni u Jasenovcu. Student medicine Rajko Drljević, rođak dr Sekule, koji je učestvovao u pregovorima, kada je video prevaru, ubio se.

- BILI smo negde oko Okučana, kada smo saznali za pogibiju Đurišića i njegovog komandnog kadra - seća se Vlado Niklanović najtežih dana u svom životu. - Bio je to definitivni početak kraja velikog crnogorskog zbega. LJudi su bili obezglavljeni, prepušteni sami sebi. U Okučanim jeziva slika: ustaše su sve bile spalile, pobile Srbe. Leševi na sve strane. Bio je, sećam se, 6. maj kada smo krenuli, iako iznureni potpuno, usiljenim maršom. Cilj je bio da se što pre dokopamo Slovenije, jer nas je bilo sve manje.

Usput, povlačeći se prema Zidanom mostu, u zbegu su saznali da se Dragiša Vasić sa većom grupom, uglavnom starijih četnika, predao partizanima. Sprovedeni su u Banjaluku, u logor, gde su odmah svi streljani.

Prema Zidanom mostu su se povlačili poraženi Nemci i ustaše, videvši da je rat izgubljen. Jednoj grupi četnika pokušali su da se nametnu kao komandanti dr Sekula Drljević i Boško Agram, poznati crnogorski separatista, kojeg su upravo četnici likvidirali kod Zidanog mosta. Ista sudbina zadesila je i dr Sekulu Drljevića i njegovu suprugu kod Celovca u Austriji.

Rat je bio završen. No, ne i za one koji su preživeli golgotu Bosne i Hrvatske, na svom odstupničkom putu ka jugoslovenskoj granici i tako očekivanom susretu sa saveznicima, Englezima, do kojeg nikada i neće doći. U stvari Englezi nikada i nisu očekivali taj susret. Vinston Čerčil je ranije još podržao borbu jugoslovenskih partizana, baš kao i kralj Petar Drugi Karađorević, koji se sa izbegličkom vladom nalazio u Londonu.

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 6. deo

Preživio pakao Pohorja

DESETKOVANI zbeg, posle petomosečnog krvavog puta preko Crne Gore, Bosne i Hrvatske, našao se početkom maja na tlu Slovenije. Umesto dugo sanjanog susreta sa Englezima, ubrzo će stati pred partizanske streljačke strojeve. Biće im presuđeno po kratkom postupku, bez prava da kažu ko su, šta su radili tokom rata, gde su krenuli, kakva je njihova krivica. Enlezi, kojima su hitali u susret izručili su partizanima desetine i desetine hiljada ustaša, belogardejaca, četnika, dobrovoljaca, antikomunista civila. Mnogima koji su likvidirani ni imena nisu popisana, tako da će neke grobnice biti teško markirati i reći ko u njima počiva. Bilo je i jama u koje su bacani ustaše i četnici, vojnici i civili, žene i starci, zajedno.

Borivoje M. Karapandžić u svojoj knjizi "Jugoslovensko krvavo proleće 1945." kaže da se glavina četnika Crne Gore, Boke i Sandžaka povukla sa hrvatskim domobranskim snagama, koje su pod borbom stigle u Pliberk i zauzele celu Pliberšku dolinu. Tu je, navodi Karapandžić, bilo oko 200.000 Hrvata, ali i četnička glavina koju su predvodili zamenik poginulog vojvode Pavla Đurišića major Vaso Vukčević, član Nacionalnog komiteta Risto Jojić i dr Nikola Jorgović, advokat sa Cetinja. Četnici, nastojeći da što pre ostvare kontakt sa saveznicima, napisali su pismo, mastilom i ćirilicom, na kockastom trgovačkom papiru, adresovano na savezničkog komandanta u Koruškoj. U njemu je pisalo:

"Jugoslovenska vojska u otadžbini, iz Crne Gore, Boke i Starog Rasa, obraća se savezničkom komandantu sa molbom da nas prihvati i pruži politički azil do našeg ponovnog povratka u otadžbinu. Nama se u borbi protiv okupatora nametnula i borba protiv komunista. Jedva čekamo da dođe dan kada ćemo zajedno sa našim saveznicima nastaviti borbu protiv komunističkih bandi. "

PISMO, koje je donela mlada devojka, obraćajući se na francuskom jeziku, završilo je u rukama Milana Baste, komesara 51. vojvođanske divizije. Basta u svojoj knjizi "Agonija i slom NDH" piše kako je potom posetio četnički štab i kako mu je Risto Jojić saopštio, pošto je video da od Enleza nema ni traga: "Mi smo konačno izgubili rat. Rat su dobili naši protivnici i nama ne preostaje ništa drugo nego da se predamo novoj jugoslovenskoj armiji".

To se upravo i dogodilo. Kako u svojoj knjizi navodi Karapandžić, Bastini partizani su zarobljene četnike proterali direktno ka Mariboru.

U svojoj knjizi "Rasute kosti" Mihailo P. Minić, kaže da su zarobljene četnike partizani 18. maja doveli u logor u Maribor. Tu su popisani po srezovima, pored Crnogoraca i Sandžaklija tu je bila i veća grupa četnika iz Srbije. Sutradan je zarobljenicima rečeno da će biti prebačeni u kasarnu "Kralj Petar", koja je bila nedaleko od logora, gde će im biti komotnije. Rečeno im je da će posebna komisija izdvojiti sve ljude od 25 do 40 godina starosti i zadržati ih na obnovi porušenih saobraćajnica. Oni koji imaju više od 40 godina ići će kućama. Tito je, kazao im je tada partizanski oficir, dao opštu amnestiju i nikome neće faliti ni dlaka s glave.

- Posle odlaska ove partizanske komisije iz logora, piše Karapandžić, počeli su stizati kamioni zatvoreni cirkadama, koji su danonoćno odvodili narod. Ali ne u kasarnu "Kralj Petar" nego na - strelišta. Rafali smrti danima su odjekivale po šumama oko Pohorja. MIHAILO P. Minić uspeo je da pobegne sa strelišta, gazeći preko gomile već pobijenih drugova. Pucali su za njim, ali on je izmakao.

- Pršte zrna, rafali kidaju grane jelovog šiblja ispred mene. Probijam se bos. Kada sam bio udaljen na oko 1.500 metara od strelišta, popeo sam se na jednu bukvu i tu ostao od 11 časova pre podne do 4 posle podne. Za to vreme pucnjava nije prestajala. Vika nesrećnih ljudi bila je užasna - piše Minić, koji se dokopao Austrije gde je pao u ruke Engezima.

Hiljade ljudi iz Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i Srbije, ostalo je zauvek u šumama oko Pohorja. Po nekim računicama koje su, ipak, neprecizne, Bastini partizani su zarobili između 8.000 i 10.000 četnika. Najveći deo je likvidiran. Druga velika grupacija četnika, ali i civila, među kojima su bili i sveštenici Mitropolije crnogorsko-primorske, intelektualci antikomunisti, deca, žene, našli su se oko Zidanog Mosta.

- Sećam se dobro, bio je 9. maj kada smo se našli kod Zidanog Mosta, priča nam

Vlado Niklanović, koji je uspeo sa trojicom braće da preživi pakao Bosne i Hrvatske.

- Odlučeno je da ne idemo prema austrijskoj granici, iako je tako prvobitno određeno, jer je postojao strah od Nemaca koji su tamo bili i pala je odluka da krenemo drugim

putem, kako bi se našli sa Englezima. Jedna ogromna grupa naših, u kojoj je bilo više od 1.000 ljudi, popela se na teretni voz. Puni svi vagoni, ljudi po krovovima. Stigli smo do Celja, a onda smo odlučili da krenemo zapadno. Putovali smo tri dana do Kamnika. Usput su oni koji su bili naoružani bacili puške. Niko nas nije dirao, meštani Slovenci su bili korektni. Na oko kilometer od Kamnika rasporedili smo se po okolnoj šumi, brežuljcima, bilo je tu i nekoliko poljica. Spavali smo pod šatorima, neki i pod vredrim nebom. Već je bilo lepše vreme.

JUGOSLOVENSKO KRAVAVO PROLEĆE 1945. - 7. deo **Zločin bez kazne**

U ŠUMAMA oko Kamnika, gomilali su se vojnici, sveštenici, civili iz crnogorsko-bokeljsko-sandžačkog zbega. Prema procenama braće Vlada i Dušana Niklanovića, koji su se tu našli sa još dvojicom svoje braće Mitrom i Tomom, tu je bilo oko 3.000 izbeglih. Zajedno sa ostalim sveštenicima iz Crne Gore bili su i dr Luka Vukmanović, brat revolucionara Tempa i njegov 14-godišnji sin Čedo. Logorovanje je potrajalo koji dan, slovenački partizani su bili korektni prema izbeglima, takođe i meštani. Odlazili su po hranu u okolna sela.

- Dok smo tu boravili stigla je obavest da je Tito abolirao sve i da oni koji nisu okrvavili ruke uskoro kreću kućama - priča danas dr Čedo Vukmanović. - A takvih je bilo najviše.

Između 14. i 15. maja u Kamnik su stigli crnogorski partizani, koji su očigledno pozvani da "srede stvari sa izbeglim zemljacima". Bili su to vojnici Pete proleterske, Sedme omladinske i Devete udarne. Svi iz sastava Treće divizije kojom je komandovao Savo Burić.

- Napravili su zid oko nas, od vojnika naravno, ni ptica nije mogla proći - seća se Čedo Vukmanović. - Svi smo se već bili predali, jer je bilo izvesno da od susreta sa Englezima nema ništa. Izvršili su popis, svako je kazao ime, dan, godinu i mesto rođenja.

A ONDA je počela prozivka. U prvoj grupi je bilo oko 70, mahom sveštenici. Među njima je bio i dr Luka Vukmanović. Vezali su ih žicom i odveli. Marko Đurović, iz Trećeg bataljona Pete proleterske, naredio je svom kuriru da u štab dovede Čeda Vukmanovića. Pošto je čuo rafale, Čedo je znao da mu je otac likvidiran. Kada su tražili dobrovoljce da "sahrane one" on se javio, kako bi maker zapamtio grob očev. No, nisu mu dali.

- Dugo se u javnosti špekulisalo da je moj stric Tempo, kada su ga navodno pitali šta da rade s Lukom, rekao "što i sa ostalima" - veli dr Čedo Vukmanović. - Tempo nije ni znao gde je Luka, tek je posle saznao šta se događalo tih dana.

Na spisku među prvima koji su likvidirani su imena 68 sveštenika iz Crne Gore. Među njima nije bio mitropolit Joanikije Lipovac, koji je prošao krvavi put preko Crne Gore, Bosne i Hrvatske do Slovenije. On je, međutim, izdvojen i deportovan za Beograd, na saslušanje. Posle toga je sproveden prvo u Mladenovac, onda u Aranđelovac.

Kako navodi u svojoj knjizi "Zločin bez kazne" Dragan Barjaktarević na njegovoj likvidaciji je posebno insistirao Peko Dapčević. Kao izvršitelji i egzekutori pominju se u istoj knjizi Vladimir Rolović i Vasilije - Cile Kovačević. Detalji su ipak nepoznati. Zna se samo da je mitropolit crnogorsko-primorski ubijen sredinom maja 1945, u jednom potoku pod Bukuljom, kod Aranđelovca, a grob mu se ni dan danas ne zna.

Barjaktarević navodi da su Dapčević i Rolović u Cetinjski manastir doneli oštećenu panagiju mitropolita Joanikija. Ovaj autor navodi da je tokom rata crnogorski mitropolit spasao od Italijana više od 400 glava i da mu je jedini greh bio taj što je bio

ogorčeni antikomunista.

Na strelištu kod Kamnika našla su se i četvorica braće Niklanović iz Paštrovića. - BILO je izgleda odlučeno da se ne ubijaju oni koji su imali manje od 20 godina. Prozvali su Mitra, Toma i mene. Ja sam imao 21, oni su bili stariji. Samo je Dušan imao manje od 20. Bio sam se pomirio da ginemo sva trojica. U jednom trenutku mi je brat Tomo naredio: Vlado idi kod Dušana, on je mali, izgubiće se. Pošao sam mahinalno, ne razmišljajući. Začudo nisu me vratili i tako sam ostao živ. Grupu u kojoj je bilo tek stotinjak nas "ispod godina" odveli su na jedan brežuljak, gde smo čuli rafale.

Ubijena su moja braća, i mnogi drugi, koji su bili krivi samo zato što nisu voleli komunizam. Bez ikakve provere, bez suđenja. Među egzekutorima sam video i svoje Paštroviće sa visokim partizanskim činovima. Bio je tu i jedan rođak našeg ujaka. Ni prstom nije mrdnuo. Brat Dušan i ja smo i danas uvereni da je on jedan od sukrivaca za masakr - seća se Vlado Niklanović.

Preživeli, gotovo golobradi momčići, raspoređeni su u partizanske jedinice. Vlado i Dušan su neko vreme boravili na području Hrvatske. Iako je rat bio završen. A onda su stigli do svojih kuća. Kao i drugi, iz ostalih grupa, koji su bili mlađi od 20 godina. Nevelik broj. Vlado je neko vreme radio u Budvi, a onda je šezdesetih godina krenuo za Ameriku u kojoj će provesti pune 34 godine. Vratio se 2000. Dušan je u Budvi formirao porodicu. Obojica su sve ove godine imali golemu želju da pronađu grob svoje braće. i grobove ostalih s kojima su prošli pakao Bosne i Hrvatske. i upravo zahvaljujući dobrim delom i njima dvojici šira javnost će saznati za 16 već obeleženih masovnih grobnica u Kamničkoj dolini.

Masovna streljanja na području Kamnika su usledila između 18. i 20. maja. Rafali su se čuli i narednih dana, da bi puške utihnule tek krajem maja. Krvavo jugoslovensko proleće je okončano. Ostale su jame oko Kamnika, Zidanog Mosta, Kočevja, Trbovlja, Klagenfurta, Pohorja i Maribora, reke Soče, Radovoljice, Škofje Loke... Slovenci su uveliko krenuli u njihovu identifikaciju. Potrebna je pomoć iz drugih krajeva, pre svega iz Crne Gore, kako bi svi grobovi bili otkriveni. Obeleženi. Kako bi oni koji su izgubili svoje najbliže mogli da na njihovim grobnicama zapale sveće.

JUGOSLOVENSKO KRVAVO PROLEĆE 1945. - 8. deo

Od izdajnika do sveca

PUT smrti antikomunista iz Crne Gore, Boke i Sandžaka, skoro šest decenija je bio tabu tema. Šira javnost je opet posredstvom "Novosti" nešto više saznala o "slovenačkom krvavom proleću 1945" tek pre dve godine. Povod za to bila je promocija sabranih dela dr Luke Vukmanovića, u njegovom rodnom selu Utrg u Crmnici, održana avgusta 2002. godine. O stvaralaštvu ovog mudrog čoveka, koji je usmrćen kod Kamnika u 38. godini, sabranom na 1.060 stranica govorili su tom prilikom mitropolit crnogorsko-primorski dr Amfilohije Radović, akademik Vlado Strugar i drugi. Prethodno je Luku srpski patrijarh Pavle, odnosno Sinod SPC, proglasio za sveca i uvrstio u crkveni calendar novomučenika Pravoslavne crkve.

- Sabrana dela mog oca, pored osvetljavanja njegove zanimljive ličnosti, intelektualizma i hrišćanske vernosti, su pomogla da se rasvetle i neke tamnije stranice naše istorije. Pojedinačne, ali i kolektivne sudbine onih koji nisu voleli komunizam. Jednostavno od tada se počelo više pričati o krvavom maju u Sloveniji 1945. - kaže dr Čedo Vukmanović, sin sveštenomučenika Luke.

Luka Vukmanović bio je plodan pisac. Imao je široku sferu interesovanja, pisao naučne i filozofske rasprave, proučavao religiju kod starih Grka, studirao umetnost,

građevine, hramove, grobove drevne Grčke, ne sluteći da će njegov grob ostati tajna. Dugo i dugo. Bavio se i pitanjima etike, posebno u našoj narodnoj poeziji.

Teološki fakultet je završio u Beogradu i doktorirao 1940. godine. Disertacija koja je štampana u prvom tomu njegovih dela nosi naziv "Materijalističko i hrišćansko shvatanje istorije". Radio je kao sveštenik, profesor Cetinjske bogoslovije, a posle sukoba sa srpskim patrijarhom Gavrilom Dožićem oko "konkordata" (Vukmanović je bio protiv tog sporazuma) izvesno vreme je proveo u Skoplju kao profesor veronauke u tamošnjoj gimnaziji.

- Moj otac je bio ubeđeni antikomunista. Smatrao je, naime, da je komunizam najveća opasnost za pravoslavnu crkvu, pa je javno istupao protiv, govoreći na skupovima, dajući izjave za radio, pišući u novinama. Osećao se Srbinom, srpskim nacionalistom, Jugoslovenom. Nije bio izdajnik, i taj žig mu je kao i mnogima s kojima je bio na tom "putu smrti" nepravedno utisnut. Nikada nije sarađivao s okupatorom, ističe njegov sin.

PO rečima dr Čeda Vukmanovića, uglednog lekara, danas penzionera, koji je i sam prošao bosansko-hrvatsko-slovenačku golgotu, Luka je sa simpatijama gledao na Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori. No, među prvima je javno osudio i žigosao takozvana "leva skretanja" i ubistva ljudi u Crmnici. Zbog toga je odlučio da napusti Crmnicu i vrati se na Cetinje gde je radio sve do novembra 1944, kada će poći na put bez povratka.

Crnogorski raskol, nastao tokom drugog svetskog rata, koji će kulminirati baš na tlu Slovenije, maja 1945, se najbolje i vidi na primeru porodice Nikole Vukmanovića. Jedan njegov sin o kojemu se gotovo sve zna izrastao je u velikog revolucionara, zagovornika antihrišćanske religije, koji će doći u sam vrh vlasti posleratne Jugoslavije, drugi, dr Luka je bio ubeđeni antikomunista. Marija Vukmanović, rođena Pejović, majka Svetozara i Luke, predosetila je zlo, još pre nego se ono dogodilo.

- Šta će biti s tobom ako Lukini pobeđe - pitala je tokom rata Svetozara.

- Zna se - odgovorio je Tempo.

- A ako vi pobedite, pitala je dalje majka.

- Opet se zna - odgovorio je sin, što je ona dobro razumela i udarajući se šakama u prsa. - Kako god uzmeš, majci je kuku!

- Tempo, koji je posle rata i te kako brinuo o Lukinoj deci, pomogao naše školovanje, dugo je bolovao smrt brata. Žalio je veoma što Luku nije potražio tokom rata. i što je prihvatio mišljenje jednog bliskog rođaka kojeg je sreo u Bariju 1944. godine, koji mu je rekao kada ga je pitao za brata, da je on izdajnik - priča nam Čedo Vukmanović. SAM Tempo je prema jednom svedočenju koje je zabeležio dr Amfilohije prilikom njihovog susreta na Cetinju 1990. godine rekao:

- Moj brat Luka je bio pametniji od mene. On me je i školovao, pola svoje sveštenečke plate je koristio za svoju porodicu, a pola je meni slao za studije. Kada sam diplomirao prava rekao mi je: "Svetozare, sada imaš diplomu, nađi posao i radi". A ja mlad, zanet idejom, nisam ga mnogo slušao.

Da ga je Lukina smrt pogodila, pa i proganjala, govori i podatak da je svom bratu u svojoj knjizi "Moja porodica" posvetio gotovo 200 strana. Dr Čedo, kojega je Tempo i više smatrao mlađim bratom nego sinovcem, i on, stric, dugo su zajedno tragali za istinom o tome ko je naredio likvidaciju antikomunista koji su se u velikom broju našli na teritoriji Slovenije maja pre pedeset i devet godina.

- Tempo je imao dosta prijatelja na važnim mestima i kada je napustio Tita. Dugo smo pričali o slovenačkom pokolju, znao je za prvobitnu amnestiju koju je Tito izrekao, a koja je poreknuta. Onda je došao do nepobitnih podataka - bilo je to veoma kasno, kada je već bio star - da je odluku o likvidaciji bez suđenja, izdao sam

vrh KPJ. U Ljubljani su se tih dana maja nalazili Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković. Pozvali su Tita i Milovana Đilasa i posle kratkog većanja je doneta odluka da se pobiju oni koji su odstupili, izuzev golobradih dečaka kojima su popunili partizanske redove - otkrio nam je dr Čedo Vukmanović.

JUGOSLOVENSKO KRVAVO PROLEĆE 1945. - 9. deo

Sveće mrtvoj braći

DUŠANA Niklanovića, vrednog domaćina iz Budve, koji je zajedno sa bratom Vladom, uspeo da izbegne linč u šumama Kamnika, neprestano je proganjala želja da pronade mesto gde su ubijena njegova braća Mitar i Tomo. Znao je, otprilike, gde se to dogodilo, ali o tome se jednostavno nije smelo govoriti.

- Pokojna majka Milica, koja je umrla u 97. godini, pre sedam godina, me je zaklela: Nemoj sine, dok sam ja živa proglasiti Mitra i Toma mrtvima. Kada ja umrem, potraži ih. Nadala se, jadnica, da će njih dva odnekuda doći. Jednoga dana - priča nam Dušan Niklanović.

Dušan je, ipak, dok je majka bila živa, bez njenog znanja, posetio Sloveniju sa svojom suprugom. Došao je u Kamnik i nastojao da nekako pronade mesto gde su oni boravili maja 1945, pre nego što će otpočeti streljanje. Bilo je to još u SFRJ. Kada ga je slovenački milicioner video da zagleda neke lokacije, bio mu je sumnjiv. Legitimisao ga je, i Dušan je jedva, bez posledica, uspeo da se vrati kući.

A onda je malo i slučaj u sve ovo umešao prste. U Budvi su se prošlog leta odmarale dve Slovenke, Ljiljana Tomič iz Okružnog državnog tužilaštva u Ljubljani i Gordana - Reja Vengust. S njima se prvo upoznao Dušanov sin Željko, potom im je i sam Dušan ispričao svoju tužnu priču. Obećale su da će pomoći da se pronađu grobovi njegove braće, ali i drugih stradalnika na području Slovenije koji su svirepo umoreni poslednje godine rata. Kazali su da se u Sloveniji na tome u poslednje vreme dosta radi, da su Slovenci obeležili grobove svojih sunarodnika koje su komunisti, takođe, likvidirali, i objavili knjige s imenima stradalnika.

- i sredinom prošlog meseca stigao nam je poziv, da 21. juna dođemo u Ljubljanu ja i brat Vlado - kaže Dušan. - Pošli smo i na naše prijatno iznenađenje imali doček na državnom nivou. Dočekali su nas Bojan Šobar, iz Okružnog državnog tužilaštva, Daniel Pirnat iz MUP- a Slovenije, Pavel Jamnik iz Direktorata policije, dr Mitja Ferenc, iz komisije Vlade Republike Slovenije za utvrđivanje neotkrivenih grobnica i Matjaž Ravnikar, vođa policijskog odeljenja u Kamniku.

Dušan i Vlado su ispričali svojim domaćinima sve ono što se događalo na tom području maja 1945, a čega su se dobro sećali. Naročito se za detalje interesovao dr Mitja Ferenc, koji je neposredno radio na ovom poslu. Potom su svi zajedno otišli za Kamnik. O svemu tome su načinili film amaterskom kamerom, koji je dobro svedočanstvo.

- Dovedi su nas do mesta gde smo logorovali pre nego što će stići crnogorski partizani i uslediti masovna egzekucija. Prepoznali smo odmah te predele. Jedno, pa drugo, treće mesto. Slovenci su svuda gde se ginulo postavili velike krstove i male betonske ploče na kojima piše da tu počinjavaju nasilno umoreni maja 1945. Oni su te grobnice otkrili i obeležili tokom poslednje dve godine - priča Dušan.

Braća su zapalila sveće na grobu braće. Posle punih šest decenija. Potekle su suze, Dušan je po starom običaju zalelekao svoju braću, ali i sve ostale ubijene od bratske ruke.

Niklanovići su saznali da je na području Kamničke Bistrice identifikovano i obeleženo ukupno 16 grobnica. Tu, dakako, ima i onih u kojima počinjavaju drugi, ne samo

antikomunisti iz Crne Gore, Boke i Sandžaka koji su prošli "put smrti" od novembra 1944. do maja 1945.

- ONI su uradili dosta, ali bez naše pomoći ne mogu više - kaže Vlado Niklanović. - Moj brat Dušan je stalno pitao Slovence šta dalje mogu da urade? Oni su kazali da naravno mnogo toga zavisi od nas iz Crne Gore, iz državne zajednice. Treba da dođu oni koji su preživeli streljanja na drugim lokalitetima, da se identifikuju stratišta, kao na primer u Kočevskom rogu i drugde. Da se možda pronađe neki materijal i u državnim arhivama. Oni, naime, ne znaju precizno gde su umoreni Hrvati, gde Srbi, Crnogorci... Slovenci su, dakle, otvoreni i te kako za saradnju i sami žele kao civilizovan svet da svaka jama bude otkrivena, da se groblja obeleže. A možda da se i grobnice posle otvore, da se putem DNK identifikuju kosti i možda prenesu u rodna mesta umorenih. Nauka je danas u tome daleko pošla napred.

Telefoni u kući Niklanovićevih zvone neprestano otkako se pojavila reportaža u "Novostima". Zovu sa svih strana, interesuju se mnogi za grobove svojih. Dušan i Vlado kažu da će predložiti formiranje nekog odbora ili udruženja koje će preuzeti dalji posao na otkrivanju grobova. Prvo će morati biti urađeno ono što je odavno i trebalo da se učini: da se precizno naprave spiskovi svih koji su ubijeni u Sloveniji maja 1945. Ali i onih koji su stradali na putu preko Crne Gore, Bosne i Hrvatske do Slovenije. Potom, delegacija koju će činiti rodbina ubijenih treba da se sastane sa dr Mitjom Ferencom i drugima iz slovenačkih zvaničnih institucija, kako bi svi grobovi bili otkriveni.

- Hvala braći Niklanović, pronašli su grob mog oca Luke. Uskoro krećem za Sloveniju. U potpunosti se slažem da se osnuje neko telo u Crnoj Gori s ciljem dase pronađu i obeležili svi grobovi naših ljudi u Sloveniji, kako bi se ispisala sva imena i najzad kazala puna, prava istina o svemu što se događalo tog proleća 1945. Čekalo se, eto, šest decenija. Ipak, najvažnije je da se počelo, da su mnoge grobnice otkrivene. i u slučaju da ne bude prenosa posmrtnih ostataka (možda zbog nemogućnosti da se to učini), sasvim je moguće da se utvrde imena onih koji počivaju u tim grobnicama. i da se na prigodnim tablama ona ispišu - rekao nam je dr Čedo Vukmanović.

Smrt hiljade nevinih

MAJA meseca iduće godine navršava se šezdeset godina od krvavog proleća u Sloveniji. Braća Dušan i Vlado Niklanović, dr Čedo Vukmanović, koji su se najviše angažovali kako bi se pronašli grobovi desetina hiljada umorenih bez krivice i suđenja, veruju da će do tada biti otkrivene i druge grobnice širom Slovenije. A da bi se u tome uspelo, potrebno je prilično angažovanje, pre svega u Crnoj Gori. No, biće vraški teško obeležiti sva stratišta. U tom stratištu maja 1945. likvidacije, naime, nisu svuda izvođene na isti način. Nisu svi stali pred puščane cevi partizanskih jedinica koje su bile dobile naređenja da unište gotovo sve one koji su odstupili prema granici Slovenije i Jugoslavije. Borivoje M. Karapandžić u svojoj knjizi o jugoslovenskom krvavom proleću 1945, s podnaslovom "Titovi Katini i gulazi" kaže na jednom mestu da su u "Dravogradu jedne noći zaklali preko pet stotina četnika, od kojih su većinu bacili u Dravu, a ostale spalili po rupama oko varoši". Isti autor navodi da su i u Mariboru stotine četnika spalili.

Likvidacije su trajale nekoliko dana i noći. Tako je Pohorje masovna i najkrvavija grobnica, gde je pobijeno i spaljeno preko deset hiljada četnika. Ovo mesto je i danas poznato pod imenom 'komunistički Katini'. Tih su se dana po čitavoj Sloveniji videli veliki i crni oblaci, gusti oblaci dima, a vazduh je bio ispunjen zadahom ljudskih

leševa. Podnožje planine Pohorja bilo je prekriveno nepreglednim crnim jatima gavranova i orlova. Grabljivice, privučene mirisom ljudskog mesa, jezovito su pištale i graktale, tako da su ovu krvavu scenu činile još strašnjom”, piše Karapandžić. Reke su, dakle, odnele mnoge leševe, veliki broj ubijenih je spaljen. Njihovih kostiju nema u grobnicama. No, poznata su mesta gde su likvidacije vršene, pa to omogućava da se tamo i postave obeležja.

- Sada bi trebalo da se najpre precizno utvrde imena po svim opštinama Crne Gore, ali i u drugim krajevima, posebno Sandžaku, odakle su na put bez povratka krenuli oni koji nisu trpeli komuniste. i potrebno je da preživeli, kojih takođe ima na ovim prostorima pođu do Slovenije kako bi tamošnjim vlastima precizno kazali gde su ubijani antikomunisti maja 1945 - kaže Dušan Niklanović.

Dr Čedo Vukmanović, koji će posetiti Sloveniju, naglašava da je potrebno, nakon što se popišu svi ubijeni, da se štampa jedna publikacija u kojoj bi bila imena umorenih. Slovenci, koji su pokopali i oplakali svoje, koji su ubijeni od partizana, Nemaca i drugih, štampali su takve publikacije po opštinama. Tako, recimo, u knjizi “Zbornik žrtava Drugog svetskog rata u opštini Kamnik”, na 142 strane su imena, datumi rođenja i smrti, zanimanja onih koji su ubijeni. Tu su i grafički prilozi terena na kojemu su likvidirani.

- Smatramo da u posao koji nam sledi, treba da se uključi Srpska pravoslavna crkva, odnosno Mitropolija crnogorsko-primorska - naglašava Dušan Niklanović. - Ne samo zato što je ubijen mitropolit Joanikije, kojem se još groba ne zna, takođe i veliki broj sveštenika, nego i zato što su gotovo svi postradali tog proleća pre šest decenija bili kršteni. Verovali su u Boga, bili privrženi svojoj crkvi. Moj brat Vlado je odmah po našem povratku iz Slovenije napisao pismo mitropolitu crnogorsko-primorskom Amfilohiju, kojim ga je upoznao s onim što su na otkrivanju grobnica u predelu Kamnika, uradili Slovenci, na čemu smo im, zaista, zahvalni. Očekujemo da nam se mitropolit javi, kako bismo znali kako i na koji način će se Crkva u sve ovo uključiti. U VREME dok je ovaj feljton izlazio u našem listu, u Budvu su stigli Gordana - Reja Vengust, koja se zajedno sa LJiljanom Tomič izuzetno angažovala oko posete braće Niklanović Sloveniji, kada su kod Kamnika pronašli svoju braću, kao i Matjaž Ravnikar, načelnik policije u Kamniku, koji je, takođe, dočekao Budvane. Oni su došli da se malo odmore u Budvi, i obišli svoje nove prijatelje.

- Dušan Niklanović je učinio da zavolim Budvu kao svoj kraj. Dolaziću stalno u ova grad, takođe i moji prijatelji. Jako mi je drago što su moji budvanski prijatelji pronašli svoje najmilije koji su stradali u Sloveniji. Nadam se da će tako biti i sa ostalima. Eto i nesreće, koje su se dogodile u prošlosti, mogu da zbliže ljude, rekla nam je Gordana Vengust.

I Matjaž Ravnikar je stekao nove prijatelje u Budvi. Čuo je za feljton u “Novostima” i zatražio od prijatelja da ga pročita, jer kako reče odavno je naučio ćirilicu. Očekuje, reče Niklanoviće, ali i druge iz Crne Gore u Sloveniji. Na jesen. Pomoći će im, kao što je to uradio i tokom juna ove godine, da se pronađu nove grobnice onih koji su stradali tokom maja 1945. na području Slovenije. Jer, kako reče civilizacijski je, ali i hrišćanski pre svega da svako ima grobnicu. i da ona bude obeležena makar i skromno.

(KRAJ)